

SZAMEL KATALIN

Bibó István államszervezetképe

„Bibó politikai gondolkodása – s rajta keresztül Csécsy, Polányi és másoké –, ahogy Max Weberé is, sorsdöntő szerepet játszott egy egész nemzedék politikai tudatának fokozatos „marxtalanodásában”.¹ Ezt – mintegy bevezető mondatként – annak ellenére szeretném leszögezni, hogy nem általában Bibó eszméinek recepciójával, hanem csupán egy bizonyos témakörre, az államszervezetre vonatkozó nézetei felidézésével kívánok foglalkozni.

Alig termelt a huszadik század érdekesebb, sokoldalúbb, bölcsőbb és erkölcsösebb társadalomtudóst, mint amilyen Bibó István volt. A történelemtudományban, a jogtudományban, a közigazgatásban, a nemzetközi jogban és legfőképpen a politikatudományban olyan jelentős műveket alkotott, olyan szintű és minőségű tájékozottsággal rendelkezett, s ezt a hatalmas ismeretanyagot olyan fantázia gazdagon kezelte műveiben, előadásában, esszéiben és nyilatkozataiban, hogy nincs mit csodálkoznunk: mindenki, aki kellő nyitottsággal bír az új eszmék – vagy talán nem is annyira új, mint amennyire sajátosan újraértelmezett gondolatok – iránt, az lenyűgözve tekint a bibói életműre.

Ez az életmű olyan mértékben alkot szerves egységet, hogy szinte lehetetlen gondolatainak egy-egy területét kiragadva taglalni. Voltaképpen e lehetetlenre teszünk tehát kísérletet akkor, amikor államszervezet-képét mégis megkíséreljük rekonstruálni. Annál is inkább nehéz ez, mert bár az létezik mint gondolati szubsztancia, de nem létezik (és soha nem is létezett) mint reális valóság. A bibói gondolat maga egy entitás, mert még Bibó halála után is mintegy „energiaszinten” kommunikál a többi entitással, s épp attól halhatatlan, hogy nem fizikai.

Értekezéseit szokás *a társadalomfejlődés pszichoanalízisének nevezni*, ami két értelemben is jogos: egyrészt Bibó történelmi elemzése a kelet-európai nyomorúságot társadalomlélektani torzulásnak tekintik, másrészt ebből logikusan következik, hogy az alkati sajátosságokból (ösfélelem) adódó kivezető utat csak analitikusi segítséggel lehet megtalálni – ami persze egyben ez nála az értelmiség aktív szerepvállalását jelent.²

Az egyik meghatározó gondolati elem Bibónál *a társadalmi egyensúly*. Mint ahogyan azt Huszár Tibor írja: a társadalmi egyensúly – Bibó értelmezésében – „végsőleg nyilván *társadalom-lélektani* jelenség, ezáltal azonban a legkevésbé sem csökken annak tárgyi, területi jellege... Mert a társadalomban minden egyensúlyi helyzet bizonyos *tárgyi*

¹Szilágyi Ákos: 1979. „Állóban marad”. In: <http://www.c3.hu/scripta/beszelo/98/11/09szil.htm>. Talán ehhez a gondolatkörhöz áll legközelebb Nagy J. Endre: *Európa magyar (kelet-közép-európai) szemmel*, avagy Max Weber, Bibó István és Márai Sándor Európáról és Közép-Európáról című műve. In: <http://www.prominoritate.hu/folyoiratok/2007/ProMino07-2-03-Nagy.pdf>.

²Más kérdés aztán, hogy az egyebek között bibói forrásból táplálkozók számára Bibó halála után ez is zsákutcának bizonyult, mivel maga az ellenzéki szerepkörben egységesnek tűnt értelmiség is igen nagy különbségeket mutat az eszmék politikai megvalósíthatóságát illetően, mi több, úgy tűnik, még a célokat illetően is.

*mozzanatokhoz kötődik. A belső társadalmi és jogi rendszerben ilyenek 'a bizonyító erejű tárgyakhoz, »szent«, »hiteles«, helyekhez; szabályozott eljárásokhoz, birtokviszonyokhoz fűződő bizalmi és biztonsági állapotok', míg a 'nemzetközi egyensúly' centrális tárgyi momentuma az államterület, pontosabban a relatív kizárólagosságának hozzá fűződő képzete.' [...] E fogalmak jelentéstartománya, szigorú egymásra vonatkoztatottsága jól érzékelteti az *Elit és szociális érzék, a Korunk diagnózisa, a Jogszerű közigazgatás...* és más, 1940–44 között készült Bibó-írások rejtettebb vonatkozásait, és sokban előlegezik az 1945 utáni Bibó-művek gondolati módszerét s részben problematikáját is.”³*

A legtöbb Bibó-elemző szellemi hagyatékát, gondolatainak érlelődését többnyire történelmi eseményekhez és személyes életútjához kötve korszakolja, elismerve azonban, hogy voltaképpen – ha finomodtak is megfogalmazásai –, szemléletmódja mindvégig kontinuos és saját logikai rendszerén belül koherens maradt. Az új gondolatok ebbe az alapstruktúrába épültek be szervesen, gazdagítva, árnyalva a képet, de alapjában véve mindvégig megmaradtak ugyanazon a bázison, amelytől nemigen lehetett Bibót letéríteni. Talán a legnagyobb szemléletmód-váltásának az tekinthető, hogy a legjobb európai hagyományokon felnőtt valódi „cívisből” közösségi gondolkodású emberré vált. Valójában még ez sem igazi ellentmondás, hisz a bibói felfogásában a „polgár” egyáltalán nem felelőtlen profithajhász, hanem felelős és méltósággal bíró egyén, vagyis az, aki anyagi biztonságának tudatában, ennek talaján, erkölcsi és kulturális értelemben is kiérdemli ezt a minősítést. Kétségtelen, hogy ehhez az akár demokratikusnak is nevezhető gondolathoz – részben külső hatásra – Bibó azután jutott el, hogy korai műveit az alacsonyabb néprétegekkel szembeni nem kis mértékben arisztokratikus gondolkodásmód jellemezte, amelyet kifejez az a megfogalmazás, mely szerint „... a civilizáció célja az, hogy virágozzék, s nem az, hogy egy egyenlő, szürke tömeget létrehozzon.”⁴

Nem állhatom itt meg, hogy ne tegyek említést arról, ami Bibó fejtegetéseinek egyik legmeghatározóbb eleme volt, hogy ti. elemzéseit a *történelmi, és nemzetközi kontinuitás* alapvetően meghatározta, vagy ahol közvetlenül ezek hiányoznak, ott is minden fejtegetés látens keretétül szolgálnak. E gondolatmenetben a történelem sajátos „véletlenjei”: Mohácstól, a Tripartitumon át, az 1848-as forradalmon, majd a kiegyezésen keresztül Trianonig egy külön nyugat-európai, illetve kelet-európai fejlődési vonulatot hoztak létre⁵, ennek összes súlyos, - s lelki-furdalás nélkül merem állítani: máig ható -következményeivel egyetemben. A főleg Lengyelországot és Magyarországot, általában - Csehországot és Ausztriát kivéve -a közép-kelet-európai országokat jellemző fejlődési út nyugat-európaiktól élesen elválasztható különbözősége abban rejlik, hogy itt *nem* ment végbe az a *szerves fejlődés*, amelyben a nemzetté válás egybeesett volna az állammá alakulással, s ezért a nemzetiségek közös nyelve nem válhatott közösségformáló erővé. Mohács szerepének negatív hatása abban jelentkezik,

³ Huszár Tibor: *Bibó István – a gondolkodó, a politikus*. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. III. kötet. (szerk: Vida István) Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. 404-405.o.

⁴ Huszár Tibor: *Beszélgetés Bibó Istvánnal*. Valóság, 1980/ 9. sz. 32. o.; Vö. Bibó István: *Elit és szociális érzék*. Társadalomtudomány, 1942/ 2. sz. (XXII. évf.) 192-209. o.

⁵Ld: Bibó István: *A kelet-európai kis államok nyomorúsága*. In: Bibó: *Válogatott tanulmányok*: II. kötet. (szerk: Vida István) Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986.185-266.o.,továbbá Bibó István: *Az Európai egyensúlyról és békéről*. In: Bibó: *Válogatott tanulmányok*: I. kötet. (szerk: Vida István – Nagy Endre) Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986.295-65.o.

hogy a kereskedelmi utak – úgymond - elfordultak innen, s ezzel a városi polgárság fejlődése késve indult, és felemásan valósult meg, aminek viszont az lett következménye, hogy a polgári átalakulás késve, és nem tiszta formában ment végbe. Ugyancsak jelentős szerepet játszott a hierarchikus társadalomszerkezet fennmaradásában a kiegyezés - mivel voltaképpen része volt annak a Habsburg-hegemóniának, amely Magyarországot (sic!) csak külső védelmi vonalnak tekintette -, továbbá a társadalomszervező munka elmaradásában megnyilvánuló kormányzati Habsburg stratégia.

A *demokrácia* és a (nem sovinizta értelemben vett) *nacionalizmus* a gondolkodásában olyan szorosan összekapcsolódó jelenségek, amelyek egyensúlyának megbomlása társadalmi méretekben jelentkező súlyos társadalmi és egyéni „lelki zavarokhoz” vezet, közösségi hisztériák táptalajává válik. Ez leginkább abban manifesztálódik, hogy a társadalom állandó fenyegetettség-komplexusban él, a szabadság érzete helyett a félelem válik a mindent eluraló közösségi életérzéssé, mely a retrográd erőket éppúgy megalkuvásra kényszeríti, mint a progresszió képviselőit.

Mindenesetre annyit bizonyosan tudni lehet Bibó államszervezetet illető felfogásáról, hogy *demokratikus alapokon nyugvó többpártrendszer* képzelte el, leginkább *népfrontalapon*. Ha gondolatait alkotmányos alapokra lefordítva képzeljük el, úgy azt is feltételezhetjük, hogy egy Alkotmányban feltehetően nagy szerepet kaptak volna a szabadságjogok - nyilván garanciális keretekkel együtt. Elképzeléseiről valamelyes képet kapunk *A magyar demokrácia mérlege* című írásából⁶, mely - minthogy 1946-ban született -, természetesen nem tekinthető minden tekintetben máig érvényességgel bíró elképzelés-sorozatnak, de a háború utáni kaotikus helyzetből való kivezető út keresése így is olyan színvonalas elemzés, amelynek vannak hosszú távra is mértékadó támpillérei.

Ilyen például, hogy a *helyi igazgatás* csíráit - valószínűleg alappal- Bibó a *nemzeti bizottságok* munkájában véli felfedezni, s olyképpen elemzi azok szerepét, mint olyan spontán demokratikus megnyilvánulásokat, melyek nem rokoníthatók ugyan a szovjetekkel - ti. antifasiszta szervezetekként és nem forradalmi szervezetekként jöttek létre, jóllehet nem igazán ilyenként fejtették ki legérdemibb tevékenységüket. A nemzeti bizottságok pártok, szakszervezetek, egyesületek, egyházak képviselőiből jöttek létre, s lényegében minden feladatot magukra vállaltak: a közmunka megszervezésétől a mezőgazdasági munka megindításán és az újjáépítés munkálatain keresztül, a tisztviselők igazolásán át, az anyakönyvezésig és az utazási szállítási engedélyek kiadásáig. Lényegében tehát ellátták a közigazgatás helyi feladatainak java részét. Bibó e szervezetek háttérbeszorítását és baloldali pártosodását túl korainak érzékelt, s úgy gondolta: a helyes út *nem elsorvasztásuk*, hanem az „*ország helyi igazgatásába való szerves beépítésük* lett volna”⁷.

A *kormányzás* szerepkörét betöltő Ideiglenes Nemzetgyűlés és Kormány megalakítását – elismerve annak illegitim voltát (amennyiben nem törvényes választások hozták létre) –, szükségszerűnek tartotta egy olyan országban, ahol minden legitim hatalom megszűnt. Működését akként értékelte, hogy egyrészt megfelelt a *koalíciós kormányzás*

⁶ Bibó István: *A magyar demokrácia mérlege*. In: Bibó István: *Demokratikus Magyarország*. Válogatás Bibó István tanulmányaiból. Magvető, Budapest, 86-143. o.

⁷ i.m: 99. o.

követelményének - amely okvetlenül szükséges volt -, másrészt igen *eredményesen* működött, s harmadrészt az általa előkészített választójogi törvény alapján a többpártrendszer elvén nyugvó választások is *igazolták* a sebtében „összetákolt” kormány eredményességét.

Bibó *a jelenlévő és hiányzó pártok potenciális szerepét* elemezve arra a következtetésre jut, hogy a legszervezettebb erőnek, s a legmarkánsabb és legradikálisabb politikai programmal rendelkező pártnak valószínűleg még hosszú időre a Kommunista Párt lesz tekinthető, bár azon erényei, melyek a legaktívabb párttá teszik, egyben nagyfokú bizalmatlanságot és nyugtalanságot is keltenek. (A veszély, ti. a koalíciós partnerek későbbi felszámolása, mint tudjuk nem bizonyult alaptalannak). *Hiányolja* a palettáról a *konzervatív* beállítottságú, ámde *antifasiszta pártot*, amiben nyilván igaza volt, de ezt a szerepkört akkor nem vállalta fel senki, mesterségesen létrehozni pedig aligha lett volna lehetséges, pedig valószínűleg ez a párt lehetett volna az az egyensúlyozó erő, amely a túlzott radikalizmussal szemben a polgári értékeket lett volna hivatva megjeleníteni.

A *köztársaság* kikiáltásának elemzése eléggé evidenssé teszi, hogy ez az egyetlen lehetséges államforma, amelyet Bibó el tud fogadni és el tud képzelni Magyarország számára, nem csak az adott helyzetben, hanem mint az műveinek összességéből is eleve logikusan következik, evidens, hosszú távon is.

Bibó fontos kérdésnek tekintette *a köztisztviselői kar csökkentését* (1946-ot írunk!), persze nem abban az értelemben, ahogyan azt manapság értelmezni szokás, hanem azért, mert a Horthy korszak hatalmi viszonyai között kiformalódott köztisztviselői kar a régi nemesség örököséként jelent meg, s mindvégig fenntartotta a társadalmi megkülönböztetés igényét.⁸ A bürokrácia fokozatos lecserélése persze az adott politikai helyzetben indokolt volt, azonban ezt Bibó mégsem olyan radikálisan képzelte el, mint ahogyan aztán véghezvitték.

A közbiztonság megteremtésének szükségességével kapcsolatban érintőlegesen a *rendőrség* szerepének elemzésére is sor kerül. Ez abban összegezhető, hogy a rendőrség feladatainak van egy szakmai és egy szükségszerű politikai része, melyet nem szabad összekeverni egymással. (A háború után röptében megalakult rendőrséggel kapcsolatban ugyanis az a kritika merült fel, hogy nem csak mulasztásaival, hanem cselekedeteivel is hozzájárult ahhoz, hogy a közbiztonság állapota nem elég gyorsan, és nem elég intenzíven állt helyre.⁹)

Míg a *külpolitikában a békeszerződések* megkötése volt a legérzékenyebb kérdés, addig a *belpolitikában a gazdasági egyensúly helyreállítása*. Az áruhiány, a katasztrofális infláció és a közerkölcs teljes leromlásának betudható konjunktúra által felvetett rétegek szemérmetlen dúskálódását Bibó ugyancsak lassú és megfontolt intézkedéssorral tartja felszámolhatóknak - hacsak nem jut Magyarország hirtelen áruhitelhez. Veszélyt lát abban is, hogy a békére, nyugalomra vágyó tömegek nevében a pártokban politizálásra kapható, de korrupt és sejtelmes elemek lépnek fel, miközben a lakosság „ismét elveszíti annak tudatát,

⁸ i.m: 128. o.

⁹ i.m: 131. o.

hogy a fórumokon folyó dolgok a közösség ügyei....”¹⁰ Az a feltételezés, hogy beszűkül a rendszer politikai bázisa, miközben a „széles alapú koalíció lett volna indokolt”, sajnos megalapozottnak bizonyult. Azokkal a fejleményekkel pedig, amelyek a fordulat éve után bekövetkeztek, Bibó már azonosulni sem tudott. Tudta, hogy „az emberi méltóság forradalma” szükségképpen együtt kell, hogy járjon a gazdasági-uralmi viszonyok radikális átalakításával, mint azonban a *Koalíció választáson* című tanulmányában kifejtette: ha ez a hatalom *túlkonzentrációja* útján megy végbe, úgy könnyen bekövetkezhet az az áldatlan állapot, amelyben a túlerőltetett iparosítással szembehelyezkedő mindenfajta ellenállást reakciós aknamunkának tekint a hatalom.¹¹

Államszervezetről vallott nézeteinek legalapvetőbb tételei 1947-es akadémiai székfoglalójában fogalmazódtak meg.¹² E tanulmányban az államhatalmi ágak szétválasztásnak ma sokak által vitatott legalapvetőbb alkotmányjogi tétele történelmi összefüggésrendszerében kerül megvilágításra. Az államhatalmi ágak szétválasztása manapság az államszervezés alapjául szolgáló legmeghatározóbb axiomatikus tételnek tűnik az alkotmányjogban, olyannyira, hogy alkotmányunkban is megfogalmazásra került. Ennek ellenére nem árt főbb gondolatait felidézni, mert a hatalmi ágak trichotómiájára építő *montesquieu-i* elv olyannyira meghonosodott a közjogi közhelyek szimplifikáló felidezésében, hogy elhomályosult annak eredete, s lényegében csak a kontinentális Európa nyugati felére való érvényessége.

Talán még a vájtfulúbbek számára is feledésbe merült, hogy itt nem csupán a hatalmi ágak (hatalmak) munkamegosztás-szerű szétválasztásáról van szó (mint *Arisztotelész*nél), hanem egy, a Biblián alapuló - *Szent Ágoston*nak az isteni uralmat a földi uralommal szembeállító *Civitate dei*-jében megjelenő -, egyházi tanokban is hirdetett erkölcsi követelményről, mely szerint *a hatalom a bűn megnyilvánulása, amely csak korlátozottsága, s az erkölcsi jó megvalósítására irányuló célkitűzése által igazolható*. Mint azt Bibó az egyik szellemi példaképeként számon tartott *Ferrero* nyomán kifejti, a római birodalom széthullása után a nyugati Európában hatalomra került barbárság a klérustól várta, hogy - mintegy annak a tudásnak a letéteményesként, amely a barbár fejedelmekből hiányzott -, a társadalom életét rendezni képes tanokkal álljon elő - egyébként természetétől idegen módon. Az absztrakt jó és rossz így válik a hatalom által annak kritikai megítélőjévé, és gyakorlati mércéjévé. Épp erkölcsi legitimitásának hiánya alapján mondható ki az az erkölcsi ítélet, mely a törvényt ül a zsarnok uralkodó fölött, s uralmával együtt meggyilkolására is feljogosít. (*Szent Tamás, Kálvin*). A *reformációval* születik a hatalmak elválasztásának modern elve, mely nem egyéb, mint hogy „... a hatalomgyakorlást a szuverenitásnak, a hatalomkonzentrációnak a megbontásával, belső szervi tagozódással arra kell kényszeríteni, *hogy a maga feletti ítélkezésnek tényleg alávesse magát*.”¹³ Nem ismeretlen gondolat ez, csak nem árt néha emlékezetünkbe idézni!

¹⁰ i.m:137. o.

¹¹ Bibó István: *A koalíció választáson*. In: Bibó: Válogatott tanulmányok. II. kötet. 355.o.

¹² Bibó István: *Az államhatalmak elválasztása egykor és most*. Elhangzott 1947. január 13-án. i.m: 367-398.o.

¹³ i.m: 377.o.

Nem kívánok most Bibó nyomán végighaladni *Hobbes, Locke, Montesquieu, Rousseau* nézetein. Épp, hogy csak megemlítjük az Egyesült Államok alkotmányfejlődésének azon történelmi sajátosságát, hogy ott nem a saját uralkodótól, hanem az angol fennhatóságot megtestesítő uralkodótól kellett függetlenedni: ez hozta végül létre az elnöki rendszert, amely a hatalommegosztásnak egy olyan sajátos konstrukciója, mely viszonylag hosszabb időn keresztül képes volt stabilan meg is tartani a Bibó által oly nagyra értékelt egyensúlyi állapotot. (Bibó ezt a bíróság, mint harmadik hatalmi ág egyensúlyteremtő szerepének tudja be, s talán ez által válik későbbi gondolataiban a bíróság függetlensége hatalmak közötti kiegyenlítő tényezővé.)

Az *európai út* azonban más. Itt a hatalmak szétválasztása az *uralkodó törvényhozó hatalmának korlátozását* célozta, s egyben az uralkodó *végrehajtásba való beleszólását kívánta megkötni*. A köztársasággá alakult európai államok a király folytonosságát megtestesítő szerepköre helyett mindenütt létrehozták a köztársasági elnök szerepkörét, *a hatalom túlkonzentrálásával szembeni legfőbb eszköznek pedig a kormány leválthatóságát tekintették*. Ebben a helyzetben, s mintegy arra való reakcióként született meg Benjamin Constant tana a regulatív hatalomról, amely reprezentatív és regulatív hatalom nélkül ugyanis nem lehetett kormányozni. *A köztársasági elnök képviselte tehát viszonylagos megdönthetlensége által a kormány leválthatóságából fakadó instabilitást szimbolikus, regulatív, interimisztikus, válságáthidaló szerepe által*. E keletkezésében szemlélt köztársasági elnöki szerepkör azonban az azóta, sőt Bibó óta bekövetkezett (nem csak hazai) alkotmányfejlődésben mondhatni legalábbis hangsúlyeltolódáson ment keresztül, nem kis részben az által, hogy az egyensúly és stabilitásteremtés lényegesen rafináltabb, és finomabb alkotmányos megoldási módozatai is kialakultak már, s bizonyos értelemben az erős végrehajtó hatalom Bibó által is elismert tényerése végbement. Ezek a megoldások pedig a kormány leváltását épp kivételes (bár lehetséges) és nem mindennapos megoldássá tették, épp a stabilitás érdekében.

Bibó azonban más, *potenciális hatalmi gócot* is lát, s az azokkal szembeni kiegyenlítő közjogi megoldások keresésének szükségességét is felveti. Az egyik maga a *hivatalnoki kar*, amely eredetileg (19. század) az uralkodó beavatkozási lehetőségeitől tartva a bírói felügyelet alól is ki akarta magát vonni. *A technokrácia, az államhatalom gazdasági szervei* szintén olyan hatalmi gócok, amelyek túl nagy befolyásra tesznek szert a politikai akarat államivá formálásában. Bibó veszélyforrást lát *a kultúra, a tudomány fölött hatalmat gyakorló államban* is. Bibó szerint itt is meg kell teremteni az államon belüli, illetve az államtól eredő túlhatalmasodás *ellensúlyait*. Minden bizonnyal ezzel csak egyetérteni lehet, azzal egyetemben, hogy a kultúra területén az autonómiák megteremtése, megtartása célszerű megoldási módnak tűnik.

Az európai gyökerekből kinőtt, s a Bibó által is vallott és hitt tétel az, hogy minden potenciálisan felvetődő hatalmi területen keresni kell, hogy miként is lehet az államhatalmat szolgálattá, erkölcsi feladattá téve „átnemesíteni”.

Ebben is, mint több jelentős korábbi írásában külön vizsgálja *az értelmiség vezetői felelősségét*. Egy alkalommal még a teológusok fejével is megpróbál gondolkodni: már a börtönből való szabadulása után, 1957 körül, abban az *Uchrónia* címen megfogalmazott

játékos kísérletben, amelyben egy - az apósával, *Ravasz* László református püspökkel való - képzeletbeli beszélgetés keretében, arra a kérdésre keresi a választ, hogy hová fejlődhetett volna az európai kereszténység, ha a 15. században győz a zsinati mozgalom. Az *Uchrónia* valójában egy olyan mű, amely nevezhető lenne talán anti-utópiának is: vagyis olyan műfajnak, amely nem egy „rémisztően pozitív” jövőképet vetít elénk, amelyben az emberi szabadság jellemtorzító elvonása révén kívánják boldogítani az embert (mint *Orwellnél*, *Huxley-nél* vagy *Bradbury Fahrenheit 451-ében*), hanem egy olyan víziót vetít elénk, amelyben bizonyos történelmi események meg nem történte által áll elő egy valóban jobb, ámde nem létező világ. Amelyben elmarad a két világháború, nincsen Holocaust, nincs Gulag, és nincs Márianosztra sem.

Bibó *Uchróniája* a valóságosan lezajlott európai történelem helyett egy képzeletbeli teret tár elénk, amikor „a mi lett volna, ha...” kérdést teszi fel. *Uchrónia* címen született már 1901-ben egy mű, Charles *Renouvier* munkája, mely abból a feltételezésből indul ki, hogy a keresztény középkor kimarad a történelemből, s az antikvitás után nyomban a felvilágosodás következik. Bibó számára természetesen nem ez a kérdés, hisz a történelem fordulópontjai nála épp ebben (vagy épp ebben a korban is) zajlanak, hanem az, hogy mi lett volna ha a 15. században a pápák és az egyetemes zsinat közötti harc nem a pápák, hanem a zsinat győzelmével végződik, s maga az egyház a maga demokratikus szervezetével a világi alkotmányok mintájául szolgál. Elmarad az abszolutizmus, elmaradnak a vallásháborúk, s maga az egyház áll az élére minden olyan mozgalomnak, mely a társadalmi viszonyok demokratizálását akarja.

Az *Uchrónia* valószínűleg jobban illik Bibó világgépéhez és egész személyiségéhez, mert valós történelmi eseményekből indul ki, s „mi lett volna ha...” feltételezéssel azt sugallja, hogy van emberi választási lehetőség, van emberi szabadság. Az *Uchrónia* felemlegetésével valójában az a mondanivalónk, hogy Bibó teljesen realiztikus államképe mégis utópisztikus, mert épp az általa történetileg hüen kimutatott gyökerek okán a maga tiszta erkölcsiségében, humanizmusában és ezeken alapuló realizmusában elképzelései mégis megvalósíthatatlanok maradtak.

Bibó István egyetlen szorosabb értelemben vett politikai filozófiai művet írt, pontosabban mondott magnószalagra 1971–1972 folyamán. *Az európai társadalomfejlődés értelme* gondolatai legteljesebb összegzésének tekinthető. E művet a bibói elképzelések igen kiérlelt, a szocialista rendszer tapasztalatain, eredményein és kudarcain alapuló megfogalmazásának tekinthetjük. Az értékelések általában ezt a munkát mint kései, és befejezetlenségében is összefoglaló művet tartják számon, amely mentes minden, a korai műveket jellemző, konzervatív ízű modernitáskritikai kételytől, „s megrendíthetetlen, *sokszor már egyenesen naívnak tűnő optimizmus*”¹⁴ jellemzi.

Szokás Bibót *harmadik* utas politikusnak, politikai gondolkodónak nevezni, nyilván joggal, hisz a politikai megoldásokról való eszméi, melyek mind az un. kapitalizmust, mind

¹⁴ Vajda Mihály: *Min alapszik a szabadság és felelősség világa? Bibó és Patocka*. 1993. Idézi: Kovács Gábor: *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó*. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2004. 407. o.

azt a létező szocializmus tagadták, amelyben Bibó alkotott. Amit pedig pozitíve kifejtett, az is alapvetően különböztek mind az egyiktől, mind a másiktól. A kapitalizmus a lélektelen kizsákmányolás értelmében számára éppúgy taszító volt, mint az a szocializmus, amelyet az elsilányított marxí, lenini, sztálini tanok vezéreltek, s amelyben kibontakozás helyett szintén egy történelmi zsákutcát látott, épp azáltal, hogy a maga valóságában, a maga politikai és államberendezkedése által nem volt fejlődőképes.

A „harmadik utas ideológiák” fogalom többjelentésű, elmosódott: használják a kapitalizmus és a szocializmus, illetve a szabad versenyen alapuló liberalizmus és a totalitárius államszervezet alternatívájaként.¹⁵ Az elnevezés mégis talán leginkább arra utal, hogy az ezen ideológia képviselői a kapitalizmus történelmileg létező alakzatait nem kevésbé kritikusan ítélik meg, mint a szocialista mozgalmakat. A bibói „értékvilág” mégis unikális; csak rokonítható, de nem azonosítható a hasonló ideológiákkal (*Németh Lászlóéval, Mannheimével*). Németh László világlátásától – különösen 1940 után – felfogása mindenekelőtt abban különbözött, hogy Bibó a burzsoá „érdekbeágyazódásokat” világosan elhatárolja a citoyen eszményektől, az „urbanitás” és a „civitas” pozitív értéktartományaitól. A „szabadság érdekében való tervezés” mannheimi programjától pedig a szocialista távlat világtörténelmi érvényességének elismerése okán különböztethetjük meg Bibó társadalomfelfogását.

Bibó alapvetően tagadja a materialista társadalomelmélet kiinduló tételét, miszerint a társadalomban minden gazdasági okokra lenne visszavezethető. Nézete szerint „... a szocializmus azért kikerülhetetlen és szükségszerű, mert az ember személyiségéről és méltóságáról való mai nézeteink mellett elkerülhetetlen a társadalom születésrendi szerkezetének, a személyes uralom intézményeinek és mindenféle – akár politikai, akár társadalmi, akár gazdasági – kiszolgáltatottságnak a felszámolása.”¹⁶

„A szocialista forradalom lényegében nem mond mást, mint azt, hogy amiképpen a született rang társadalmi funkciója túlélte magát, és felszámolandó – ahogy ez megtörtént a polgári forradalomban –, azonképpen a született vagyon társadalmi funkciója is túlélőben van, és a műgonddal alkotó ember életformájának a teljes győzelme azt kívánja, hogy ne csak főispánságokat és királyságokat, de gyárakat se lehessen örökölni, hanem a tényleges alkotó teljesítmény arányában lehessen ebben a munkában részt venni... Ez lényegében a szocializmus tartalma.”¹⁷

Mint ahogyan azt Huszár Tibor megállapítja: „a szocializmus ebben az értelemben Bibó értékvilágának szerves alkotóeleme, s annak pozitív pólusán helyezkedik el, folytatása és kiteljesedése a polgári társadalmak legidőállóbb, Bibó számára is meghatározó értékeinek: Európa számára a folytonosságnak és a jövőformálásnak komoly igényével csak egyetlen világnézet lehetséges: az emberi személyiség tiszteletén alapuló felfogás, a szabadság és a

¹⁵ Vö. Huszár: *Bibó István – a gondolkodó, a politikus*. i.m.:486-524 o.

¹⁶ Bibó: *Az európai egyensúlyról és békéről*. In: Válogatott tanulmányok. I. kötet. 549.o.

¹⁷ Bibó: *Az európai társadalomfejlődés értelme*. In: Válogatott tanulmányok. II kötet. 49. o.

demokrácia világnézete, mely a ma számára magában foglalja a hatalom spiritualizálódásának és az osztály nélküli társadalomnak a követelményeit.”¹⁸

Bibó a fejlődés szervességét meghatározó kritériumnak tekinti. Mindezt azért is hangsúlyozza nyomatékosan, mert meggyőződése szerint az „elsietett”, „fejletlen” forradalom a szocialista jövőt is beárnyékolhatja. A diktatórikus megoldások Közép- és Kelet-Európában nem a *Lenin* vagy *Sztálin* nevével rokonítható proletárdiktatúra megvalósulását eredményezik. Ezt a típusú államot ugyanis, ha nem is korlátozták a polgári demokrácia intézményei, annál hatékonyabban korlátozta az eszmének és célnak a megváltozhatatlan volta. Közép- és Kelet-Európában, bármilyen világnézet nevében jelenjék is meg, a diktatúra nem ilyen, illetőleg igen hamar megszűnik ilyen lenni. Ami Közép- és Kelet-Európában legfőképpen fenyeget, az a *korlátlan személyes uralom veszedelme*, az, hogy nem diktatúra fog létesülni valami célból, hanem diktatúra önmagáért.

Bibó ismerte a szociáldemokrata és kommunista mozgalmak historikumát: egyoldalúságaik és szembenállásuk tragikus következményeit a weimari Németországban külön is részletezte. Úgy vélte azonban, e történelmi tapasztalatok is erősítik a népfrontpolitika híveinek pozícióit, különösen az általa ütöképesebbnek tartott kommunista pártokban.

A kommunista mozgalom – Bibó István szerint – két lényeges, bár szervesen össze nem tartozó elemből tevődik össze: „az egyik az, hogy százszázalékos szocializmus, a másik az, hogy százszázalékos forradalmi taktika”. Az elsőt az jellemzi, hogy jóllehet realista és „a társadalmi fejlődés lélektani előfeltételeire és tényezőire vonatkozóan tisztább felfogással” rendelkezik, egyidejűleg idegen tőle az „olcsó kompromisszum”. A forradalmi taktika Bibó beállításában nem más, mint a 19. századi forradalmi romantika „racionalizált” leszármazottja, s mint ilyen, „egyike a francia forradalom kevésbé szerencsés melléktermékeinek”.¹⁹

A Márciusi Frontban és a Művészek, Írók, Kutatók Szövetkezetében szerzett tapasztalatai alapján meg volt győződve arról, hogy a magyar kommunista mozgalomban jelen vannak a népfrontpolitikát sikerrel megvalósítani képes, realista nézőpont képviselői. Az emigrációt kockázati tényezőnek tekintette, számolva azzal, hogy a külföldről hazatérők a hazai terep nem kellő ismerete következtében a „romantikus nacionalizmus” gerjesztőivé válhatnak.

Miért bízott Bibó a népfrontpolitika alternatívájának háború utáni felülkerekedésében? Egyrészt, mert az erőviszonyok elemzése alapján arra a következtetésre jutott, hogy „az európai módszerek helyreállításának munkájában számba vehető egyetlen komoly progresszív tényező a szervezett munkásság”.²⁰ Különösen a szakszervezetek szerepét hangsúlyozta e vonatkozásban, melyet az „európai közösségi hagyományokba” való beilleszkedés legfontosabb iskoláiként jellemzett. Másrészt: társadalom-lélektani ismeretei alapján feltételezte, hogy „a kontinentális Európa olyan rettenetes adagot kapott hamis romantikából,

¹⁸ Huszár: *Bibó István – a gondolkodó, a politikus*. i.m: 416-417.o.

¹⁹ Bibó: *Az európai egyensúlyról és békéről*. In: Válogatott tanulmányok. I. kötet. 568.o.

²⁰ i.m: 565. o.

a dinamika, az erő, az örökös mozgás, a folytonos változás, a negyedszázadonként változó korszellem, az öncélú mozgás és a folytonos változás megőrzítő filozófiájából és gyakorlatából”,²¹ s így a munkáspártok politikájának csak a realista tendenciái remélhetnek tömegtámogatást. S végül: maga is őszintén akarta egy, a munkásságot tömörítő progresszív történeti blokk létrejöttét.

Egyes értékelések szerint Bibó *Az európai társadalomfejlődés értelmében* – az *Uchróniához* hasonlóan – annak a meggyőződésének adott hangot, mely szerint a világ keleti és nyugati fele egyaránt zsákutca felé tart, s kiutat a liberalizmus és szocializmus, valamint a kereszténység alap gondolatainak egyesítésében látja. „Konceptióját röviden a parlamentáris demokráciával összeházasított vállalkozói szocializmusként lehetne jellemezni, melyben a funkcióatlan nagyvagyton kiküszöbölésével megvalósul a mindenki egyenlő emberi méltóságát biztosító kölcsönös szolgáltatások társadalma.”²²

Bibó abból a feltételezésből indul itt ki, hogy a jelenkor társadalmi feszültségeit egy valamikor létezett egyensúlyi helyzet megbomlása okozza, amely az ártatlanság, bűnbeesés, megváltás bibliai fogalmi hármasa körül zajlik, s amelyből az erőszak szükségességének hite, és a társadalmi mértékben is jelentkező félelem származik. „Minden államelmélet, minden magas értelemben vett politika arról beszél, hogy mit kell az emberi közösségeknek és az emberi közösségnek tennie ahhoz, hogy ezeknek a félelmeknek a közösségi következményeitől megszabaduljon.”²³

Végül is ott jut el a liberális szocializmus gondolatához - mint egyetlen lehetséges kivezető úthoz -, hogy a létező szocializmus az állam mindenhatóságába vetett hite által a szabadság megvonás révén kívánt relatív jólétet teremteni, s ugyan ez jellemzi végső soron a liberális kapitalizmust is, csak ellenkező előjellel. A kettő egyesítése a részvétel (participáció) biztosítása útján lehetséges, amit Bibó a gazdaságban (privatizáció helyett államosított vállalatok dolgozói részvénytársasága) és a politikában egyaránt célravezetőnek talál. Ebben – mint mondja – a politizáló értelmiség veszélyeket lát, *valójában azonban egyetlen veszélyforrás van, maga az állami hatalomkoncentráció*. A liberális kapitalizmus legnagyobb hibája, hogy összefonódik a funkcióatlan nagyvagytonnal.

A liberális parlamenti rendszer olyan összefüggő intézményláncolat, amelynek működőképessége valamennyi láncszem meglétét együtt feltételezi. Liberalizmusról vallott felfogása azonban végül azért marad utópisztikus, mert végső soron a tulajdon szentségét, mint legfőbb meghatározó elvet okolja a világ egyensúlyvesztéséért világerő, s *valójában egy liberális és szocialista homo christianus lenne az ő társadalmában a homo oeconomicus helyett az úr*.²⁴

Ezzel végső soron le is zárhatnánk gondolatsorunkat. Ámde mégsem tehetjük, mert nem mehetünk el szó nélkül amellett, hogy Bibó államszervezeti elképzeléseinek *közigazgatási* vetülete is van. Ez ugyan részben más műveibe ágyazottan az államhatalom

²¹ i.m.: 568. o.

²² Kovács Gábor: *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig*. Bibó István, a politikai gondolkodó. i.m.:494.o., 407. o.

²³ i.m.: 18.o.

²⁴ Vö. Kende Péter: *Bibó, a rendhagyó egyesítő*. In: Európai utas. (6.) 1992/1.sz. 12-15.o.

bürokratikus és technokratikus jellemzőivel kapcsolatos aggodalmait fejezik ki, részben azonban a jó, a közérdek érdekében működő, erős végrehajtó hatalomról szólnak. A *magyar közigazgatásról* írott 1947-es munkájában a közigazgatás fejlődését illetően végső soron ugyanazt fejt ki, amit társadalomfejlődési értelemben Magyarország torzult fejlődéséről már elmondott. Bibó a magyar közigazgatás fejlődésének három alappillérét említi, a nemesi vármegyét, a városi, meglehetősen szakszerű (mérnöki) szakigazgatást, s végül a Habsburg-hegemónián alapuló, s lényegében az adózás és a hadügy magas szintű működésére specializálódott központi igazgatást.

A magyar lakosság – írja -, végső soron rezignáltan belenyugszik, hogy „általános igazgatása *protekciós és bürokratikus*, a vidéki igazgatás *hatalmaskodó és méltánytalan*, az adórendszer *áttekinthetetlen*, földművelésügyi igazgatása *kaotikus*, katonai ügyintézése *üresen fontoskodó*, tanügyi igazgatása *irreális* legyen, ugyanakkor, mikor képes jó postai és vasúti igazgatást, jó városrendezési terveket helyenként igen jó városi igazgatást és közműveket, bizonyos területeken komoly és pártatlan igazságszolgáltatást stb. létrehozni.”²⁵ (Ezek a mondatok szinte ma is elhangozhatnának.) A magyar közigazgatás betegségeiként említhető továbbá „*a kulcspozíciók eldugulása, a hatáskörök harácsolása, a tisztviselők személyes függőségének elmélyítése, a személyes ügyek központosítása, az ügyintézés személyes előnkényesítése, és végül a központi hatalomnak saját omnipotenciájába való belefuttatása.*”²⁶ Ezen jelenségek további elemzésével lehetne a közigazgatás gondjaira megoldást találni.

Gondolatmenetében szorosan kapcsolódik ehhez, illetve a hatalmi ágak megosztásáról szóló munkájához az 1944-ben született, *A jogszerű közigazgatás, erős végrehajtó hatalom*²⁷ című munka, melyet a Szontagh Vilmos és Magyary Zoltán között a jogszerű kontra eredményes közigazgatásról, a *Magyar Jogi Szemle* hasábjain folyó vita inspirált. A hatalmi ágak elválasztásának értelmében a közigazgatást óvni kell a beavatkozó törvényhozó hatalomtól, eredetében persze az uralkodói beavatkozástól, másfelől biztosítani kellett az, hogy a törvényeket ne ugyanazok alkossák, akik végrehajtják azokat.²⁸ A jogszerűség, mint az alanyi jogok védelmére koncentráló, elsősorban német jogtudomány és joggyakorlat által életre hívott eszme a 20. század posztindusztriális (gazdasági életbe beavatkozó) államában felülvizsgálatra, pontosabban korrekcióra szorul, mivel „...a közigazgatás jogszerűségének egy szűk, merőben az egyén oldaláról való szemlélete helyébe egy általánosabb és elmélyültebb szemlélet lép, mely a közigazgatás jogszerűségét nemcsak az egyének, hanem az egész közösség érdekének és ügyének tekinti.”²⁹

Azonban a közigazgatási jogvédelemnek általánosabb, modern, közösségi felfogása sem jelentheti az alanyi jogvédelem megszüntetését, mert az alanyi jogvédelem végeredményben a közigazgatásnak az egyén oldaláról nézett megbízhatóságát jelenti, amit a

²⁵ Bibó: *A magyar közigazgatásról*. In: Bibó István: *Demokratikus Magyarország*. 308. o.

²⁶ i.m: 310. o.

²⁷ Ld. Bibó István: *A jogszerű közigazgatás, erős végrehajtó hatalom*. In: Bibó: *Válogatott tanulmányok*. I. kötet 273-294. o.

²⁸ i.m: 277-280. o.

²⁹ Goltner Dénes: *A közigazgatási bíráskodás helyzete és jövője a nemzetközi fejlődésben*. Budapest, 1941. 3-11.o. Idézi: Bibó: i.m: 279.o.

posztindusztériális állam éppen úgy nem nélkülözhet, mint a liberális. A változás lényegét inkább abban lehet összefoglalni, hogy a közigazgatástól a mai állam legfőképpen annak a szolgálatszerű és tárgyilagos szellemnek az elmélyítését kívánja, melyet már az indusztériális-liberális korszak is követelt: ma ugyanis e követelmény figyelmen kívül hagyása nemcsak rosszalló értékítélettel találja magát szemben, hanem a tömegtársadalmi összefüggések erejénél fogva még hamarabb és közvetlenebbül megbosszulja magát az egész közösség gazdasági prosperitását tekintve, mely gyorsan reagáló függvényévé vált a közösség erkölcsi, politikai és igazgatási közszellemének is. Jogszerűség és eredményesség e síkon is csak a szolgálatszerűségnek és tárgyi céloknak való alárendelődésnek a különböző megjelenési formái.

A mai állam nemcsak a jogállam elért eredményeire és eredményei *mellett* állítja fel az eredményesség új követelményét, hanem az eredményességgel teljesen egy síkon és egyforma erővel kívánja a közigazgatás jogszerűségének a legnagyobb mértékű erősítését is, mert a jogszerűség a szolgálatszerűségnek, a szakszerűségnek, a megbízhatóságnak az egyik leglényegesebb tényezője. A modern tömegtársadalmi összefüggéseknek éppen az a lényege, hogy az egyes ember, de az egyes hivatalnok is, nem képes áttekinteni intézkedésének minden távolhatását; a *konkrét* eredményekre való beállítottság tehát, melynek helye volt egy patriarchális szellemű rendőrállamban, súlyos károkat okozhat a modern posztindusztériális államszervezetben, ha nincs összekapcsolva az emberileg lehetséges legnagyobb fokú jogszerűséggel, kiszámíthatósággal és rendszerességgel.

Különbséget tehetünk egyrészt a közigazgatásnak oly területe között, amelynél a cél elsősorban bizonyos szabályos *eljárások ismétlődő betartása*, és a célba vett eredmény éppen az a rend, melyet a szabályok ismétlődő betartása és állandó érvényesülése önmagában jelent, másrészt a közigazgatásnak olyan területe között, ahol az eredmény egy konkrétan meghatározott változás bekövetkezése - pl. egy vasút vagy egy híd gazdaságos megépülése -: vagyis a szabályok és előírások betartásának az a célja és értelme, hogy az *előírt eredmény* valóban be is következzen. Ebben az értelemben valóban lehet mondani, hogy a 20. században megnövekedett a közigazgatásnak utóbbi fajta konkrét feladatköre. Hozzá kell azonban tennünk, hogy csaknem párhuzamosan megnövekedett a közigazgatás által fenntartott, ismétlődő szabályszerűséggel működő, kiszámítható *rend* jelentősége is, melynek éppen a jogszerűség a leglényegesebb összetevője.

Bibó tehát a közigazgatással szemben éppúgy erkölcsi követelményként állítja fel a „szolgálatszerűséget”, mint az államhatalommal szemben, amit a hatalomgyakorlás igazságos emberséges és ésszerű közösségi céljának tekint.³⁰

Területrendezési elképzeléseit Bibó a *Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció*³¹ című munkájában fejtette ki. Bibó úgy véli, a településhálózat-fejlesztés nem elegendő, azt egybe kellene kapcsolni a területrendezéssel, Magyarország területi beosztásának megváltoztatásával. E munka részleteivel itt nem

³⁰ i.m: 294. o.

³¹ Bibó István: *Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció*.

In: Bibó Válogatott tanulmányok. III. kötet. 141-294. o.

kívánunk foglalkozni, mert bár az államszervezetről vallott elképzelések szempontjából nagyon is lényegesek, - hisz Bibó itt azt fejt ki, hogy „minél inkább megnőtt az állam és a helyi közületek szerepe a gazdasági fejlődés irányának megszabásában vagy befolyásolásában, annál nyilvánvalóbb lett annak szüksége, hogy a közigazgatási területi egységek összeessenek azokkal a gazdasági egységekkel – elsősorban a városok vonzókörével –, melyekre az államhatalom és a helyi közületek szerveinek gazdasági tervező- és intézkedő tevékenysége vonatkozott.”³²-, mégis úgy gondoljuk, hogy az államszervezésnek lényegében csak az elveit taglaló eddigi fejtegetéseinkhez ez a nagyon is gyakorlatias munka szervesen nem illeszthető. Annyit azonban meg kell állapítanunk, hogy elveiben ez a munka legalább olyan tiszta koncepción nyugszik, legalább annyira tanulságos, mint az eddig felsorakoztatott művek gondolatisága.

„A modern közigazgatási területrendezés mindenütt abból a tényből született, hogy a hagyományként örökölt közigazgatási területi beosztás és a városi központok fejlődése szembekerültek egymással, s a hagyományos területi beosztás nem tudott megbirkózni a modern városi központok fejlődése által felvetett problémákkal, melyek megoldásának útjában állott.”³³ Bibó tisztán látta tehát, hogy a helyi területi igazgatás a területi egységek érintetlenül hagyása mellett nem, hanem kizárólag egy merész központi elhatározással oldható meg. Csak így lehet az arányosítás, a jobb megközelíthetőség, az igazgatás területi egysége elveinek megfelelően egy racionálisabb igazgatási bázist kiépíteni helyi szinten. Korántsem vagyok azonban biztos abban, hogy ezen elvek megtartása ma már akkora jelentőséggel bír, mint akkor. Annyi azonban bizonyos, hogy ez a munka az alaposság és kimerültség tekintetében példaértékű, s ebben az értelemben feltétlenül a bibói életmű szerves, figyelmen kívül nem hagyható része.

³² i.m: 144.o.

³³ i.m.